INTERJÚ

„Akárhogy alakul is a világunk, álmodni mindig fogunk”

Heller Ágnes és Weiss János beszélgetése

Weiss János ➢ *Nagyon érdekes és vastag könyvet írtál az álomról; nem követtem ugyan az álom filozófiájáról szóló nemzetközi irodalmat, de valószínűleg el lehet mondani, hogy a nemzetközi irodalomban sem született az elmúlt években ilyen terjedelmű és mélységű könyv az álomról. Ugyanakkor, ha a Te életművedből indulunk ki, akkor azt kell mondanunk, hogy a könyved meglepetést keltett. Azt szeretném tehát kérdezni, hogy miként fordult az érdeklődésed az álom felé, illetve milyen összefüggésben áll ez a könyv más műveiddel? A könyv egy helyén (163.o.)* A mindennapi élet *című műved kapcsán ezt mondod: „Ami ebből a könyvből hiányzott […] az a tudattalan világa volt. Erről a világról, az álomban manifesztálódó világról ebben a könyvben sem esett szó. És később sem nagyon. Az intuícióról igen, a tudatalattiról is, főleg a komikum kapcsán, de sosem néztem szembe közvetlenül ezzel a világgal.” Mármint az álom világával. Szóval, hogyan jutottál el ehhez a világhoz?*

Heller Ágnes ➢ Nagyon nehéz erre a kérdésre válaszolni, mert mindig azt hiszem, hogy nem én találom meg a témát, hanem a téma talál meg engem, ha egyáltalán van olyan, hogy téma. Egyszer az emberben felsejlik valami, elkezd rajta gondolkozni, elejti, aztán megint gondolkozik, megint elejti, és egyszer csak eljön a pillanat, amikor azt mondja magának, ezt meg kell csinálnom, végig kell gondolnom. A múltkoriban kezembe akadt – más okoknál fogva – az 1997-es naplóm, amelyben nagy meglepetésemre azt a bejegyzést találtam, hogy kellene valamit írni az álomról. Hát ennek már tizenöt éve lassanként, tehát úgy van az ember ezzel, hogy valamin elkezd

---

[*] A beszélgetés tárgya: Heller Ágnes, *Az álom filozófiája* című könyve, Múlt és Jövő Kiadó 2011. A beszélgetésre Pécsett, a Művészetek és Irodalom Házában került sor, 2012. május 14-én. A hangfelvétel leírásáért és első értelmezéséért Soóky Krisztinának mondok köszönetet: W.J.

gondolkozni, és aztán elfelejti, más dolgok kerülnek előtérbe. Ez olyan, mintha valakinek volt egy szerelme, azt elfeledte, aztán volt egy második, majd egy harmadik, és végül visszaemlékszik az elsőre. Hát körülbelül így vagyok ezzel a könyvvel. Nem tudok tehát a kérdésre igazán becsületesen a válaszolni.

WJ ➢ *Azért könnyen nem szeretnék lemondani a kérdésről. Gondolkodtam rajta, hogy mihez lehetne kapcsolni ezt a könyvet, hogy honnan lehetett volna sejteni, hogy téged ez a téma érdekel. Az egyik lehetséges kiindulópont a* Trauma *című könyved, amely egy pár éve jelent meg, és amely azt hiszem négy tanulmányt tartalmaz. Ott volt először olyan érzésem, hogy pszichológiai témák kezdenek el foglalkoztatni. Egy másik gondolatom volt* Az érzelmek elmélete *című műved, ahol érdekes módon az első rész az ugyanúgy „az érzelmek fenomenológiája" címet viseli, mint ahogy a mostani könyved „az álom fenomenológiája" című résszel kezdődik. És végül kontextusként lehetne használni az etikai-morálfilozófiai műveidet is. Amiknek ez könyv – különösen a* Személyiségetikán*ak – egyfajta meghosszabbítása. Szóval, találtam bizonyos kötődéseket, de egyikből kiindulva sem mertem volna fogadni arra, hogy ez fog következni.*

HÁ ➢ Mondok neked egy negyediket, a komédiáról szóló könyvemet; ugyan a komédiáról írok, de egy külön fejezet szól a viccről is. Mármost, a viccről Freud is írt egy könyvet. Freud szerint a tudatalattinak három manifesztációja van: az álom, a „mellé-cselekvés", a „mellé-gondolás", vagyis az elvétés: elfelejtek valamit, elvesztek valamit, ezt nevezi ő a mindennapi élet pszichopatológiájának. A harmadik pedig a vicc. Mind a háromról írt egy-egy külön könyvet, írt az álomról egy nagy könyvet, a viccről is írt egy könyvet, és a mindennapi élet pszichopatológiájáról is. Tehát a viccről már írtam, a traumáról is, ezek is ennek a témának a megközelítései. Az érdekelt, ami a tudatalattiban történik, aminek a manifesztációja a vicc és a trauma stb. Különben itt vannak viccek az álomban, például kiderül, hogy az álomban nagyon sok vicc van. Miután a viccről már írtam, úgy gondoltam, hogy az álomban megjelenő vicceket is meg kellene néznem.

WJ ➢ *Azt hiszem azzal kellene kezdenünk a beszélgetést, amiről te is írsz a könyvedben, hogy az álom valamiért kiszorult az újkori filozófia főáramából, illetve ebben nem kapott helyet. Descartes-tól, a* Meditationes de prima philosophiá*tól kezdve az álom úgy jelenik meg, mint amely félreviszi a megismerést, és mivel semmi másra nem törekszünk csak a biztos megismerésre, ezért az álom valami olyasmi, amit le kell győznünk, amin felül kell emelkednünk, mert csak*

így lehetséges a tudományos gondolkodás. Azt szeretném tehát kérdezni, hogy Te hogy látod az álom szerepét az újkori gondolkodásban?

HÁ ➢ Ez egy nagyon érdekes tétel; itt van a Descartes nevű filozófusunk, aki kijelenti, hogy a képzelőerőnek semmi szerepe sincs a megismerésben, azt ki is lehetne iktatni. De ugyanez a Descartes a saját úgynevezett „nagy álmára" hivatkozik. Leírja az álmát, és azt mondja róla, hogy ez döbbentette rá arra, hogy a filozófiában milyen irányba kell haladnia. Tehát egyrészt azt mondja, hogy az álmoknak, a képzelőerőnek semmi jelentősége nincs, másrészt pedig azt, hogy ő azért tudott az igazság felé fordulni, mert egy álom adta neki az instrukciókat. Ez egy furcsa kettősség. Sok racionalista filozófus életében az álom nagyon nagy szerepet játszott; és érdekes módon a nem-racionalista filozófusok esetében az álom sokszor kisebb szerepet kap.

WJ ➢ *A könyv szerkezete akár klasszikusnak is nevezhető. Van egy elméleti része és van egy esettanulmányokból álló része, amit én inkább gyakorlati résznek neveznék. Persze korábban is használsz nagyon konkrét eseteket és konkrét álmokat, de itt magukról a konkrét esetekről beszélsz. Szóval, van egy elméleti és van egy gyakorlati része; én arra gondoltam, hogy az utóbbit átengedném a privát olvasásnak, és mi most inkább az elméleti részről beszélgetnénk. Az elméleti rész két fejezetből épül fel: az első „az álom fenomenológiája", a második „az álom hermeneutikája" címet viseli. Nemrég volt Pécsen egy konferencia, amit a pszichológusok szerveztek erről a könyvről, és ott az a benyomáson alakult ki, hogy a könyv egyik legjelentősebb teljesítményének az álom fenomenológiai leírást tekinted.*

HÁ ➢ Nos, mindenki álmodik. De miből áll az ember álma? Többnyire képeket látunk, képek sorozatát, és néha hangok szólnak hozzánk, beszélünk és hozzánk beszélnek. Amikor fölébredünk, csak úgy tudunk az álmunkra emlékezni, hogy elmeséljük magunknak. Tehát képekből csinálunk egy sztorit, vagyis egy elbeszélést. Elmondjuk magunknak, hogy mit láttunk. Ezzel lényegében lefordítjuk a képeket a mondatok nyelvére. Azután ezt írásba foglaljuk, vagy nem foglaljuk írásba, majd jön valaki más, vagy akár mi magunk, és azt mondja: megmondom mit jelent az álmod. Mert mindig azt feltételezzük, hogy az álom mond nekünk valamit, hogy jelentése és jelentősége van. Ez a kettősség lényegében – amióta van írott kultúra – végigkísér bennünket. Ezért beszéltem a *Bibliá*ról is; mert jól tudjuk, hogy a *Bibliá*ban József álma, a fáraó álma és Nebukadnezár álma milyen hatalmas szerepet kap. És akkor József megfejti a fáraó álmát, Dániel megfejti Nebukadnezár álmát. Vagy gondoljunk arra, hogy Julius Caesar álma a római

történelemben, Nagy Sándor álma a hellén történelemben milyen nagy szerepet játszott. Az mindig fontos volt, hogy egy király vagy egy hadvezér mit álmodik. Ennek jelentősége volt, nemcsak a királyra vagy a hadvezérre nézve, hanem az egész népre nézve. Sőt, ha a törzsfőnök álmodik, azt is elmondja, és a törzsben megpróbálják értelmezni az álmot, mert a törzs szempontjából van jelentősége. A különbség a mítoszok és őseink között csak abban áll, hogy Freud demokratizálta az álmot. Freud óta minden ember álma fontos, de csak a saját maga számára. Az illető elmegy az analitikushoz, vagy elmeséli a szomszédjának, szeretné megtudni, mit jelent az álma, mi a jelentősége az élete számára. A másik pedig megpróbálja megfejteni, értelmet adni neki, rájönni arra, hogy mit jelent az, hogy az illető ezt és ezt álmodta. Tegnap találkoztam valakivel egy társaságban, aki ezt mondta nekem: képzeld, mit álmodtam, azt álmodtam, hogy kicsi darabokra szétszabdaltak, és minden darab én voltam. Mondd meg, mit jelenthet ez. Mondom neki, nem tudom mit jelent, nem vagyok álomfejtő, de nagyon érdekes álom, ha még egyszer hasonlót álmodsz, akkor mondd el, mert akkor esetleg már többet tudok mondani. Mindenkinek van olyan álma, amelyben feldarabolják. Tehát minden álom álomelbeszélés; mi a másik álmát elbeszélésből ismerjük meg, egy álomelbeszélésből. Az álomnak mindig három eleme van: a kép és a szöveg, az elbeszélés és az álomfejtés. A különbség a modernek és a régiek között abban áll, hogy a régiek szilárdan hitték: az álomban egy rejtvény van feladva. Az istenek vagy az Isten, az ördög vagy az angyal egy rejtvényt ad fel, és ennek a rejtvénynek a megoldását kell megkeresnünk. És minden rejtvénynek egy és csakis egy megoldása van: vagy megtaláljuk ezt vagy nem. Ezért vannak a történetek így előadva: a fáraó elmeséli az álmát, egymás után jönnek az álomfejtők, egyik sem fejti meg helyesen, mindegyiket kivégezteti, míg József végül helyesen fejti meg. Minden álomfejtésnek ez volt a régi receptje: az álom rossz megfejtése az álomfejtő fejébe kerül. Tehát az álomnak volt egy igaz megfejtése. A modern világban ennek helyébe a hermeneutika lép. Nem hisszük, hogy az álomban valaki egy rejtvényt adott fel nekünk, nem hisszük azt, hogy az álmot Isten, istenek, a sátán, valaki küldte ránk, és azt meg kellene fejtenünk. Az álmot különböző módokon értelmezhetjük, nem fogjuk lenyisszantani annak a fejét, aki más értelmezést ad egy álomnak. Most még egy dolgot szeretnék elmondani, talán arra is kíváncsiak lennének, hogy mit csinál az álom velünk. Az álomban semmi nem érvényes, ami az ébrenlétben érvényes. Nem érvényesül az azonosság elve. Tudjuk, hogy az ébrenlétben ha ez egy asztal, akkor egy asztal, ha ez egy óra, akkor egy óra, ha meg egy üveg víz, akkor az. Az álomban ilyen nincs, ez az asztal órává változik, az óra könyvvé változik, a könyv emberré változik, a nő férfivá, a férfi gyermekké változik, az egyik templomtorony a másikká alakul át, az egyik város a másikká stb. Tehát nincs

identitás-elv, és ezért az ellentmondás elve sem lehet érvényes. Nem igaz, hogy A nem lehet nem-A. Persze, hogy lehet: egy férfi lehet nő, egy nő lehet gyermek, egy asztal lehet pipa, minden-minden. Éppúgy, mint a kép esetében. Ennek következtében a logika sem lehet érvényes: nincs különbség lehetőség és valóság között, nincs különbség valószínűség és bizonyosság között, nincs különbség szükségszerűség és véletlen között. Nincsenek különbségek. Nincs különbség hipotézis és állítás között, mindezek eltűnnek. Mindazt, amit álmodunk, az álom-én tapasztalja; nem gondoljuk az álomban, hogy jaj de érdekes, amit álmodunk, ezt a kérdést fel sem vethetjük. És végül nincs idő és tér az álomban, mert az álomban beszélgetünk a holtakkal, mintha élnének, pedig már harminc vagy akár háromszáz éve meghaltak, megjelenhetnek különféle holtak szellemei, amelyek mind jelenvalók. Az álomban csak az abszolút jelen van, tulajdonképpen nincs is idő. Persze miközben álmodunk, számunkra van idő, mert ha azt álmodjuk, hogy repültünk, leestünk a földre stb., közben esetleg megmozdítjuk a lábunkat, jobb vagy baloldalra fordulunk, de hát ennek különösebb jelentősége nincs. Folytatnám, de inkább térjünk vissza a kérdésekhez.

WJ ➢ *Szeretném, ha folytatnád, mert van itt egy nagyon érdekes oldalági gondolat, amivel kapcsolatban nagyon kíváncsi lennék a véleményedre. Azt mondtad ugye, hogy mivel az álomban nincsen idő, ezért az álomban nincsen unalom sem, ami nagyon érdekes gondolat. Ezzel azt akarod mondani, hogy az álmok az álmodó számára mindig izgalmasak, vagy azt akarod mondani, hogy mivel az álomban nincs idő, ezért nem tudjuk értelmezni az unalom fogalmát?*

HÁ ➢ Kétféle énünk van: azt mondom, „én azt álmodtam, hogy én …". Amikor ezt mondom, akkor az az én, akiről mondok valamit, nem ugyanaz, mint aki álmodta, az ugyanis az álom-én. Az álom-én nem álmodik, ezért nem is unatkozhat. Nagyon kevés érzelme van az álom-énnek: izgalom, izgatottság, szorongás, öröm, gyönyör, de mondjuk a gyász érzését már nem ismeri. Az álom-én nem érzékeli az érzelmi finomságokat úgy, mint a tudatos én. Csak nagyon egyszerű érzelmei vannak, és ami nagyon furcsa: az érzelmek és az álomtartalom között semmiféle kapcsolat sem mutatható ki. Tehát valakit kivégeznek, de álmában se nem fél, se nem aggódik, se fájdalmat nem érez. Valami mégis történik vele, hirtelen elkezd szorongani. Tehát voltaképpen csak nagyon kevés álom-érzelem van, és az álom-tartalom és az álom-érzelmek nem okvetlen fedik egymást. Ez számunkra nagyon furcsa lehet, de az álomfejtőknek ez maga a paradicsom. Az álomfejtők abból indulnak ki, hogy mi az, amit ki-ki érzett, amikor ezt és ezt álmodta. Imádnak ebből kiindulni. De itt szeretném megjegyezni, hogy én mindig az

úgynevezett manifeszt álomról beszélek, vagyis arról az álomról, amit ténylegesen álmodunk.

WJ ➢ *Ehhez kapcsolódva azt akarom megkérdezni, hogy helytállónak tartanád-e azt a tételt – bár erről nem írsz közvetlenül –, hogy az álomban ezeknek az izgalmi folyamatoknak nincs csúcspontjuk. Szóval nem unatkozunk, de csúcspontok sincsenek; a csúcspont előtt általában felébredünk. Egy másik vonatkozásban írsz arról, hogy jellemző módon az álomban nincsenek elélvezések.*

HÁ ➢ A csúcspont csak egy esetben nincs meg, tudniillik a szexuális elélvezés esetében, valószínűleg azért, mert erre az ingerre a férfiak fölébrednek. Tehát egyértelmű, hogy ez nincs meg az álomban. Bármi erotikus álma lehet az embernek, abban a pillanatban, amikor a csúcspontra ér, akkor felébred, tehát azt nem álmodja meg. Különben a csúcspontnak nem is nagyon van értelme az álom esetében, mert az álomnak nincs kezdete és vége. Ez egy olyan történet, ami nem kezdődik az elején, nem mondhatjuk, hogy hol volt, hol nem volt, volt egyszer egy ember, hanem egyszer csak látunk egy képet, amire következik a többi, szinte vég nélkül. Különben abból, hogy az álomban nincs idő, egy nagyon furcsa dolog is következik: tudniillik az, hogy az álmot kétféleképpen lehet értelmezni. *Egyrészt* a modern ember számára – ahogy Freud is értelmezte – a korai, gyermekkori traumák térnek vissza az álomban. Tehát gyermekkorban átéltünk valamit, amit nem tudtunk fogalmilag megérteni, megragadni, és ezek a meg nem ragadott, meg nem emésztett, de igen erős tapasztalatok jelennek meg újra az álmokban. *Másrészt* a hagyományos kultúrákban az álom egy jóslat; az álomban derül ki, hogy valakivel mi fog történni a jövőben. A régi álomfejtők többnyire nem a múltat kutatták, hanem a jövőről beszéltek. Van különben egy regény, *A fehér hotel* (D.M. Thomas), ami éppen e két értelmezés ütköztetéséről szól. A regény főszereplője egy nő, akinek van egy ismétlődő álma és ezzel az álmával elmegy Freudhoz, aki a szokott módon megfejti az álmát, hogy ez tudniillik valamilyen gyermekkori erotikus tapasztalat következménye. Később a nőt Babij Jarban gyilkolják meg, és a kivégzése előtti pillanatokban ugyanazt látja, mint amit az álmában látott. Tehát most tessék megfejteni: az álom arról szól, ami velünk volt, vagy ami velünk lesz? Erre a kérdésre végső soron nem lehet válaszolni, mert az álomban nincs idő (tehát jelen, múlt és jövő), vagyis minden az abszolút jelenben történik.

WJ ➢ *Ehhez kapcsolódva azt szeretném kérdezni, hogy az álom szerinted valamiképpen vonatkozik-e tapasztalatra, vagy arra az időre (korra) amiben*

élünk? Mondhatjuk-e, hogy a különböző korok emberei különbözőképen álmodnak-e, vagy pedig inkább úgy van, hogy az álom bizonyos archetípusokkal, ősi motívumokkal dolgozik? Olyan motívumokra gondolok, mint az üldözés, a menekülés, a kivégzés, a zuhanás stb. Tehát vannak-e ilyen archetípusok, vagy pedig azt lehet mondani, hogy a modern ember, az Auschwitz utáni ember álmai igenis mások, mint amilyenek a középkori ember álmai voltak?

HÁ ➢ Az álom anyaga a tudatos tapasztalatból szűrődik le a tudattalanba. Tehát az álom anyaga mindig a tudatos tapasztalatból, a kulturális tapasztalatból, a kulturális hiedelmekből, a kulturális tényezőkből, az ember személyes tapasztalataiból gyűlik össze. Ezért van az, amit Maimonidész már panaszkodva mondott: ma Isten már senkihez sem szól. Míg régen, még messze Krisztus előtt, Isten szólt az emberekhez, addig ma már az emberek többsége nem álmodik arról, hogy Isten megszólította, de néha-néha ez is előfordul. Bár, ha valaki sokszor mondja, hogy Isten álmában megszólította, akkor azt előbb-utóbb elmegyógyintézetbe fogják zárni, ahelyett hogy álomfejtőhöz küldenék. Úgyhogy valóban más világban élünk. De a német álmodók például mindig Goethéről álmodnak (Goethe mindig ott van az álmokban), a franciák pedig Napóleonról természetesen, tehát mindig arról, aki az éber kulturális világban jelentős szerepet játszik. Walter Benjamin például segítette Goethét abban, hogy járni tudjon, Goethe rá támaszkodott álmában. Ezért a bibliai álmok anyaga teljesen más, mint a mostani álmok anyaga. Mások beszélnek hozzánk, mások a tapasztalataink, és ezt a tudat leszűri. Kérdés, hogy a tudattalan mit csinál vele. A tudattalan egyrészt más logikát ad neki, amennyiben össze-vissza forgatja. Ebben a forgatásban mond az álmodónak valamit, amit az éberen nem tudott felfedezni; erre a későbbiekben még visszatérek. De most inkább a másik kérdésről beszélnék, az archetípusokról. Vannak-e archetípusok, és ha igen, mik azok? Azt állítják, hogy a vertikális dimenzió minden korszak álmaiban nagy szerepet játszott. Általában fölszállunk, lezuhanunk. Ez nem időbeli kérdés, régen ugye madarak voltunk, majd volt a repülő szőnyeg, most repülőgépen vagyunk, de mindig lezuhanunk. És mindig mászunk fölfelé, egy lajtorján, egy kötélen vagy egy csigalépcsőn. Tehát mászunk fölfelé és zuhanunk lefelé, mondjuk ez egy archetípus. Ilyen archetípus a menekülés is. Az, hogy mitől menekülünk (az oroszlántól, az államvédelmi hatóságtól, a rendőrségtől, vagy a feleségünktől, férjünktől), az teljes mértékben a történelmi vagy egyéni tapasztalatokból adódik. Az álmokban, amiket megnéztem és elemeztem, mindig voltaképpen konkrét menekülésekről volt szó. (Például az Adornóék általában a nácik elől menekültek, az adós a hitelezők elől menekült stb.) Tehát archetípus nagyon kevés van, valószínűleg csak erről a kettőről beszélhetünk.

WJ ➢ *Talán van még egy archetípus, de nem tudom egyetértesz-e ezzel: a kapcsolatfelvétel, a kapcsolatba kerülés motívuma. Különbözőképpen álmodjuk azt, hogy nem sikerül a fölvennünk kapcsolatot: manapság nem veszik föl a mobiltelefont, húsz évvel ezelőtt azt álmodtuk, hogy nem érkezik meg a levél, negyven éve azt álmodtuk, hogy ott állunk a vasútállomáson és nem jön meg a vonat. Még régebben talán azt álmodták az emberek, hogy bemennek egy üres házba és nincs ott a kedvesük.*

HÁ ➢ Talán igazad van abban, hogy ez is egy archetípus; de az a bajom vele, hogy a pszichológusok erről nem beszélnek és a régi álom-elbeszélésekben sincs ennek nyoma, ami nem jelenti azt, hogy nem volt ilyen álom abban az időben, csakhogy nem maradt fenn ennek dokumentuma, és így nehéz róla beszélni. A modern álomnak megvannak az erre vonatkozó dokumentumai: valaki kapott egy levelet, de miközben olvassa, eltűnnek a betűk, és már csak a fehér papír látható. Vagy például a telefon cseng és senki sincs a vonalban, vagy nem tudom használni a mobiltelefont, nem tudom mit kell tárcsázni, félretárcsázok – ezek mind kapcsolat felvételi problémák. Körülbelül másfél évszázadra visszamenőleg (de talán még Heinéig is visszamehetünk) találkozhatunk ilyen álmokkal, de arra már következtetnünk kellene, hogy ez egy tipikus álom. Mindenesetre nincs módom erről beszélni a régi álmok vonatkozásában, mert nem maradt fenn anyag.

WJ ➢ *Javaslom, hogy térjünk át a könyv második részére, amelyben az álom hermeneutikájáról írsz. Ezen belül az első fejezet Freuddal foglalkozik; most erről szeretnélek egy kicsit kérdezgetni. Már említetted, hogy Freud legnagyobb érdemének azt tekinted (ami általában hiányzik a Freudról szóló irodalomból), hogy ő volt az álom demokratizálója. De ezen túlmenően azt hiszem, több ponton is vitatkozol Freuddal, és tulajdonképpen az egész könyv a freudi koncepcióra adott válasznak is tekinthető. Ha az álomról vagy az álomról szóló beszédről hallunk, mindannyiunknak azonnal eszébe jut, hogy Freud 1900-ban megírta az* Álomfejtés *című könyvét, és ezzel együtt az álomról szóló beszéd valamennyire egy szaktudomány kompetenciájába került. Te nagyon hangsúlyosan törekszel arra, hogy az álomról filozófiailag beszélj, és visszalépj a szaktudományossá válás elé. A pszichológia tárgya hagyományosan a filozófia területe volt; és ez az a bölcseleti diszciplína, amely legutoljára szakadt ki a filozófiából, azt szokták mondani, hogy úgy 1910 körül. Nekem a könyved azért is nagyon szimpatikus, mert látok benne egy olyan kísérletet, amely a filozófia kompetenciájának rehabilitálására törekszik. A könyv elején írod is, hogy az elemzéseid a filozófia és nem a pszichoanalízis körébe tartoznak. De most azt akarom kérdezni, hogy egy filozófiai megközelítésben szerinted melyek a freudi koncepció*

legproblematikusabb pontjai. Én a könyv olvasása közben egy párat összeírtam magamnak. Az első *a tudatalattinak az ösztön-énnel való azonosítása, szerinted ez megengedhetetlen redukció. A* második *– amit szépen és több eseten keresztül megmutatsz – a szimbólumelmélet problematikussága. Freud szinte az összes szimbólumot, nagyon sematikusan, szexuális vonatkozásokkal ruházta föl. Nála minden szexuális szimbólum: a kígyótól a kagylón át a házig; ezek nagyon leszűkített értelmezések, mert például a kígyó egy nagyon sok értelmű szimbólum lehet. A* harmadik *pedig Freudnak az a híres tétele, hogy végső soron minden álom vágyteljesülés. Szóval, én ezeket hámoztam ki a szövegből …*

HÁ ➢ Először is a nagy freudi felfedezésről beszélnék, tudniillik arról, hogy az álmot kapcsolatba hozza a tudattalannal. Nagyon sokan beszéltek a tudattalanról a filozófiában, sokan beszéltek az álomról is, de az, hogy az álom a tudattalan kifejeződése, manifesztációja, ez Freud felfedezése volt. Azonkívül az elején már beszéltem róla, hogy Freud a viccet kapcsolatba hozza az elvétéssel mint afféle pszichopatológiával; amikor elfelejtünk, elvesztünk valamit, akkor is a tudattalan manifesztációjáról van szó. Freud ezt a három dolgot hozta kapcsolatba egymással. Akkor most visszatérnék az előbbi kérdésedre: ha nem tudjuk elolvasni a levelet, ha nem tudjuk használni a telefont, az mind-mind az elvétés kategóriájába tartozik. Ez mind a pszichopatológiába tartozik, elfelejtek valamit, otthagytam valamit; és azt ugye mindig meg lehet kérdezni, hogy miért felejtettem el, miért hagytam ott. Ezek a mozzanatok az álmon keresztül összefüggésbe hozhatók a mindennapi élet pszichopatológiájával éppúgy, ahogy a viccek. Ez egy nagyon jelentős felfedezés volt. A probléma a Freuddal kettős. Az első probléma az, amit a szimbólumokról mond. Egyébként minden álmoskönyv szimbólum-könyv. Egyet s mást már a görög álmoskönyvekből is ismerünk; már Foucault is utalt rá, hogy ezek állandóan jelentést próbálnak adni annak, amit álmunkban láttunk. Tehát mintha egy nyelvet fordítanának le egy másik nyelvre. Krúdynak is van egy álmoskönyve, talán ismerik, ő is lefordította a szimbólumokat, megpróbálta megadni, hogy melyik mit jelent. Freud itt nagyon tradicionális volt, egyszerűen vette a szimbólumokat és hozzájuk rendelt egy jelentést. Nála persze ez egészen mást jelent, mint a régieknél, hiszen minden szimbólumnak szexuális vonatkozást tulajdonított. A ház nőt jelent, a kulcs a férfi nemi szervét jelenti, a lefordításnak itt más a mechanizmusa, mint a régi álmoskönyvekben, de ugyanúgy van egy szimbólum, aminek megfelel egy megfejtés. Én elvetem az egész ilyenfajta szimbólum-értelmezést, legyen szó Freudról, vagy bárki másról. Nem hiszem, hogy egy szimbólum minden embernél, minden álomban és minden helyzetben ugyanazt jelenthetné. Mert a szimbólumnak is megvan a kapcsolata a tudatos, kulturális és személyes

élményekkel. Az én példám az volt, hogy Freud szerint, aki kulcsról álmodik, az a férfi nemi szervéről álmodik, a középkorban viszont a kulcsról álmodó a Mennyország kulcsáról álmodott, ennyire más volt a szimbólumrendszer. Vagy például a ház, egyesek szerint lelket jelent, mások szerint a nőt jelenti. A kérdés az, ki álmodja, és mit álmodik a házban, mi van abban a házban, milyen a belső tagoltsága, vannak-e bútorok a házban stb. Ettől függ az értelmezés; tehát akkor tudom az álom szimbólumrendszerét értelmezni, ha legalább az álmodó embert jól ismerem. Ismerem a kultúráját, a szociális körülményeit, a személyes érdeklődését; ha valóban ismerem az embert, akkor jobban meg tudom érteni, hogy az ő esetében egy adott szimbólum mit jelent. Vagyis azt állítom, hogy nem lehet általános szimbólum-fordításokat adni. A másik kritikus pont a freudi koncepcióban a manifeszt és a látens álom megkülönböztetése. Amit mindannyian álmodunk az a manifeszt álom, el tudjuk mondani, le tudjuk jegyezni, hogy ez az, amit álmodtunk. De Freud számára ez nem érdekes, számára ez csak egy kiindulópont, mert azt mondja, hogy a manifeszt álom nem mondja meg nekünk, hogy voltaképpen mit álmodtunk, el kell jutnunk egy látens álomhoz, vagyis egy olyan vágyhoz, amely a manifeszt álom mögött húzódik meg. Minden álom Freud szerint vágykielégítés, vágyteljesítés. Ez szerintem egy elhibázott koncepció; csak a nappali álom, az álmodozás vágyteljesítő, az álom maga nem az. Tehát az értelmezőnek abból kell kiindulnia, amit valaki tényleg álmodott, és szabad asszociációk végtelen sorozatában kell eljutnia a látens álomhoz. És ennek az álomnak általában már semmi köze sincs a tényleges álomhoz. Én ezt a koncepciót visszautasítom, de még a mai freudiánusok sem nagyon fogadják el. Jung persze ezt azonnal elutasította, a daseinanalitikusok sem fogadták el, tehát ez egy erősen problematikus elmélet, nemcsak az én szempontomból, hanem a pszichológusok szempontjából is. Habár én filozófiai szempontból tartom elfogadhatatlannak.

WJ ➢ *Azt lehetne mondani – és tulajdonképpen te is mondod a könyvben –, hogy már Freud is nehézségekbe ütközött a vágyteljesülés igazolásakor, merthogy be kellett vezetnie a paradox vágyteljesülés fogalmát. Amikor például valaki álmában egy szeretett embert öl meg, akkor az hogyan nevezhető vágyteljesülésnek? Ekkor olyan magyarázatok következtek, hogy ez egy indirekt vágyteljesülés, de ezzel együtt a koncepció parttalanná válik.*

HÁ ➢ Freudot már a saját korában is kritizálták azzal, hogy az álom de facto nem vágyteljesülés. És erre azt válaszolta, hogy ezt közvetve lehet értelmezni, mondjuk, ha borzalmat álmodok, akkor fölébredek, és akkor jól érzem magam, hogy a borzalom nem volt igaz, és ennyiben vágyteljesítés. De más

megoldásokat is javasolt …, mindegy. Ez az elmélet nem stimmel, ezt nem lehet kimagyarázni. Egy biztos, a nappali álom, az álmodozás minden további nélkül vágyteljesítésnek nevezhető. Méghozzá olyan vágyteljesítés, amely többnyire kompenzatórikus. Tehát ha valakit elhagyott a barátnője, akkor azt álmodja, hogy térden állva fog visszatérni hozzá és sírva fog könyörögni, hogy fogadja vissza. Ha valaki nem tanult semmit, akkor arról fog álmodozni, hogy jelesre vizsgázott, és a tanár rettenetesen megdicsérte, hogy milyen zseniális. Tehát a kompenzáló vágyteljesítés nagyon erős a nappali álmokban (az álmodozásban), de nem az álomban. Az álom nagyon gyakran az élet kontrasztja, nagyon gyakran kérdéseket tesz fel, ironizálja az életet, viccet csinál a legszeretettebb elfoglaltságainkból, tehát egyáltalán nem vágyteljesítés. Néha-néha persze vágyteljesítő álmok is fellépnek, de ezt nem lehet általánosítani.

WJ ➢ *Szeretnék egy közbevetett kérdést feltenni: ha megnézzük a régi kultúrák álmait és álom-értelmezéseit, akkor azt mondhatjuk, hogy azoknak mindig volt egy utópikus tartalmuk. Mindig arról van szó, hogy ha valamit az álomnak megfelelően teszünk, akkor jobb emberek leszünk, akkor megtaláljuk önmagunkat, akkor eleget teszünk egy bizonyos rendeltetésnek. Azt hiszem, hogy Freud azzal a gondolattal, hogy az álom vágyteljesülés, tulajdonképpen ezt az utópiát akarja újrafogalmazni. Látom, hogy ezt túlfeszíti, de alapjában véve mégis úgy gondolom, hogy az álom utópikus tartalmát akarja újrafogalmazni. Az álom és az utópia viszonyáról nem beszélsz, sokkal szívesebben beszélsz az álmodozás és az utópia viszonyáról. Szóval, azt szeretném kérdezni, hogy látsz-e az álomban egy utópikus tartalmat.*

HÁ ➢ Az utópia mindig tudatos, az utópiák a tudat szintjén fogalmazódnak meg. Tehát az utópia a vágyálom egy formája, a vágyálom egy kollektivista formája, hiszen nem csak arra vágyhatunk, hogy letegyük a vizsgát, hanem arra is, hogy minden ember boldog legyen, mindenkinek legyen mit ennie stb. Gyakran álmodozunk arról, hogy mi vagyunk a világ királya, és minden embernek biztosítjuk a betevő falatot, vagy kitalálunk valamit, amitől mindenki boldog lesz, vége lesz az elidegenedésnek, a Menny leszáll a Földre. Ezek utópiák, de az utópiák az éber álmodozásból jönnek létre. Az álom kegyetlenebb, mint az éber álmodozás, az álom figyelmeztet valamire, azt mondja, tessék végre odafigyelni. Nekem kedvenc példám erre Bergmannak az a filmje, ami magyarul *A nap vége* címmel ment a mozikban, és az eredeti címe: *Erdei szamócák* (*Smultronstället*, 1957). Talán emlékeznek erre a filmre; nos, a film arról szól, hogy van egy öreg professzor (Isak Borg), aki egyedül lakik egy lakásban és kizárólag a tudományának él. Van egy házvezetőnője,

akit mondhatnám természetes bútordarabnak tekint, nem is veszi észre, hogy egy emberi lény. Ez a professzor egyszer egy álmot lát: az álmában jön egy halottaskocsi, amelyből kiesik egy koporsó. Odamegy a koporsóhoz, kinyitja a fedelét, és a koporsóban fekvő halott ő maga. Ez megrendíti. Másnap megint lát egy álmot, akkor már nincs halottas kocsi, hanem kimegy a temetőbe, és a temetőben lát egy koporsót. Felnyitja a koporsó fedelét, és megint csak ő maga fekszik benne. Ez még jobban megrendíti. Érzi az álom akar neki valamit mondani, de nem tudja mit. Megváltoztatja a tervét, nem a repülővel megy el a konferenciára Stockholmba, hanem autóval, és magával viszi a menyét is. Útközben fiatalokkal találkozik, akikkel hosszas beszélgetésbe elegyedik, és az út végén rájön arra, hogy elfelejtett szeretni és most tanulja újra a szeretést. Ekkor jön rá az álom értelmére: az álom azt akarta neki mondani, hogy aki nem tud szeretni, az halott. Így a saját útjával megfejti a maga álmát. Vagyis az álom valami olyasmit mond nekünk, amit nem tudunk. Az utópiát mindig tudatosan alakítjuk ki, azon gondolkozunk. Az álom azt mondja nekünk, figyelj már ide te bolond, mutatok neked valamit, amit te a tudatos gondolataiddal sose tudnál megragadni. Ezért az álom funkciója egészen más, mint az álmodozásé vagy az utópiáé.

WJ ➢ *Mivel lassan lejár az időnk, még egy nagyon fontos dologra szeretnék rákérdezni, ami a könyvben centrális helyen áll, és tulajdonképpen újra és újra előjön. Már a kérdés is elég nehezen megfejthető, és még nehezebb válaszolni rá. Szóval, Derrida nyomán veted föl azt a kérdést, hogy felelősek vagyunk-e az álmainkért. Ha az álomban a tudatalatti nyilvánul meg, akkor azt sejthetjük, hogy a tudatalattinkért csak annyiban vagyunk felelősek, amennyiben azt alakítani tudjuk. De ezt nem nagyon alakíthatjuk. És ha az álmainkban archetípusok szerepelnek, akkor azokért már végképp nem tudunk felelősséget vállalni. Így csak az anyag marad, ami a mindennapi életünkből adódik. Azt szeretném tehát kérdezni, hogy szerinted hogyan lehet értelmesen föltenni és megválaszolni az álmokra vonatkozó felelősség kérdését?*

HÁ ➢ Nietzsche veti fel ezt a kérdést a *Virradat* című könyvében, azt állítva, hogy az álmaink mi magunk vagyunk. Semmik sem vagyunk annyira, mint az álmaink. Hogy lehetne nem felelősséget vállalni az álmainkért, ha azok mi magunk vagyunk? Mármost Nietzschének szerintem igaza van, mi vagyunk a saját álmaink. A más álmát nem tudjuk álmodni, mindenki a saját álmát álmodja, és többnyire a saját álmát sem álmodja kétszer. Még az ismétlés sem pontos, minden álmot egyszer álmodunk, és csak mi álmodjuk az álmunkat. Erről egy viccet is el tudnék mondani. Egy asszony ezt mondja a férjének: te borzalmas alak vagy, azt álmodtam, hogy megerőszakoltál. Erre a férfi: ezt te

álmodtad, nem én. Vagyis az álom személyes, ebben Nietzschének igaza van. Ennyiben mi vagyunk az álmaink; de felelősek vagyunk-e értük? Azaz akarhatjuk-e azt, amit álmodunk? Hát próbáljuk meg, de nem fog sikerülni. Még azt sem tudom előidézni, hogy most jó vagy szép álmot lássak. Még ha el is megyek azokra a helyekre, ahol állítólag mindenki boldog álmot lát, az sem fogja garantálni, hogy szép vagy jó álmom lesz, vagy hogy valaha is meg fog valósulni az álmom. Emlékszem, gyermekkoromban meg kellett számolni a sarkokat, és ha a szoba sarkait megszámoltuk, akkor – az ígéret szerint – teljesülni fog az álmunk. Hülyeség az egész, mert minden szobának ugyanannyi sarka van. A lényeg az, hogy akarhatunk valamit, de az nem fog beteljesülni. Az álom-én (tehát az az én, amely az álomban tapasztal) nem szokott akarni, mert az akarás összefüggést teremt a szándék és a szándék következményei között. De ha nincs kauzalitás, nincs okság az álomban, akkor nem lehet összefüggés aközött amit akarok és az akaratom következménye között. Tehát kimondhatjuk: az álomban nincs akarat. Hogy lehet akkor azt mondani, hogy az álmaink teljesen mi vagyunk és felelősséget kéne vállalnunk értük? Hiszen akaratlagosság és szándékosság nélkül igazából felelősségről sem beszélhetünk. Én erre a könyvben egy olyan választ fogalmazok meg, amely Goethéből indul ki. Goethe egy helyen azt mondja, hogy harminc év fölött mindenki felelős az arcáért. Ez nagyon furcsa, mi az, hogy felelősek vagyunk az arcunkért? Az arcunkat egy genetikai kóddal kapjuk, mi az, hogy harminc fölött felelősek vagyunk az adottságainkért? De Goethe azt mondja, hogy minden festő igazolja, hogy harminc fölött az arcon kifejeződik a karakter. Az ember jelleme megjelenik az arcán, ezt a portréfestészet megannyi alkotása alátámasztja. Ha puttót festenek, az jellegtelen, még az alvó Vénusznak sem látni a jellemét, csak azt hogy szép. De ha portrét festenek, akkor mondjuk egy pápa egész karaktere rajta van az arcán. Ennyiben az arc harminc év felett tényleg kifejezi a karaktert, és így felelősek vagyunk az arcunkért, és ezzel együtt az álmainkért is. Mert harminc év fölött az álmainkban lényegében a karakterünk fejeződik ki. Annyiban, hogy az álom egésze, ismétlődése hozzátartozik ahhoz az emberhez, aki álmodik. És most szeretnék néhány szót szólni Adorno álmairól. Milyen vicces álmok ezek, az ember, aki egész életében csak komolykodott, az álmaiban folyton tréfál. Adorno leírta az álmait; Jung szerint az álmok kompenzálnak, tehát ha valaki egész életében komoly volt, akkor az álmai viccesek lesznek. Az álom helyreállíthatja a személyiség egyensúlyát; Adorno esetében ez a magyarázat bevált.

WJ ➢ *Adornóhoz szeretnék fűzni egy rövid megjegyzést, ha már itt kötöttél ki. Szeretném felidézni az 1945. július 14-i álmát, amelyben egy kivégzési jelenetet*

ír le. „Hogy az áldozatok fasiszták vagy antifasiszták voltak-e, az nem lett világos. Mindenesetre egy csapat meztelen atlétikus fiatalembert láttam magam előtt, akik úgy néztek ki, mintha a saját szobraik lettek volna […]. A kivégzés az önkiszolgálás elvét követte. Mindenki odament a guillotine automatához, anélkül, hogy valamilyen rend felismerhető lett volna." (Traumprotokolle, Suhrkamp 2005. 43.) Szóval, közvetlenül a háború befejezése után vagyunk, és minden motívum jelen van, de mégis minden teljesen összekeveredik. – Egy kis mellékes kérdésként szeretném fölvetni, hogy szerinted ez a könyved hogy viszonyul Lukácshoz és a lukácsi örökséghez? Lukács mindig nagyon csúnyán beszélt a Freudról, az álomról meg pláne nem akart tudomást venni. A könyvben kétszer említed Lukácsot, egyszer a Heideggerről szólva, egyszer viszont egy érdekesebb összefüggésben: miközben Lukács elutasította Freudot és az álomtematikát, a munka leírásánál az okozatiság és a teleologikusság kombinálásakor mintha a freudi álomelemzést venné át.

HÁ ➢ Lukács elég erőteljesen visszautasította a Freudot, és tökéletesen félreértette. Tudniillik szerinte itt egy mechanikus kauzalitási viszony áll fenn. Tehát mintha Freud azt mondta volna, hogy van egy ok, a szexualitás és van egy okozat, mégpedig az álom. Freud ezt soha nem mondta, de elég sokan értelmezték őt ilyen értelemben. Mindenesetre Freud Lukács általi elutasításának van egy erősen freudista magyarázata is. Ha arra gondolunk, hogy Lukácsnak milyen viszonya volt a családjához, az anyjához, az apjához meg a bátyjához, akkor az egy pszichoanalitikus kincsesbányának tűnik. Olyan komplexusos gyermekkora volt, hogy az szinte természetesen magára vonja egy analitikus érdeklődését. Úgy hogy nagyon kíváncsi lettem volna az álmaira. De az álmait nem írta le, és nem is foglalkozott velük, nem is beszélt róluk. Mindenesetre, amikor a halála előtt egy fél évvel lepakolta az egész íróasztalát, semmi sem maradt rajta, csak egy könyvcsomag: Freud összes művei. Ez maradt ott az íróasztalán, tessék megfejteni.

WJ ➢ *Most az utolsó kérdésemet szeretném föltenni, amely inkább egyfajta kitekintésként szolgál. Én talán azt mondtam volna, hogy Nietzsche és a 20. század húszas-harmincas évei között bekövetkezett egy döntő változás az álom vagy az álom-értelmezés tekintetében. A* Zarathustrában *„A jövendőmondó" című fejezetben tulajdonképpen még egy hagyományos álomleírással találkozunk: „ – és láttam, hogy hatalmas szomorúság telepedett az emberekre. A legjobbak megcsömörlöttek műveiktől. – Tan terjedt szerteszét, és nyomában hit futott: »Minden üres, minden mindegy, minden volt már!« – És ezt visszhangozta minden domboldal: »Minden üres, minden mindegy, minden volt már!« […]. – Minden munka hiába, borunk méregre vált, szemmelverés*

*szikkasztotta sárgára földjeinket és szívünket. […] – Ilyes beszédet hallott Zarathustra egy jövendőmondó szájából; és jövendölése utat talált szívéhez, és átváltoztatta. […] – Szívében ilyeténképpen megszomorodván ment útjára Zarathustra; és három napon át nem vett magához ételt, sem italt, nem lelt nyugodalmat, és felhagyott a beszéddel is. Végül pedig mélységes álomba zuhant." Miután felébredt így szólt a tanítványaihoz: „Halljátok, barátaim, micsoda álmot láttam, és segítsetek nekem értelmét megfejteni! […] – Álmomban minden életről lemondtam. Éjjeliőrnek és temetőcsősznek szegődtem amoda, magányos fellegvárába a halálnak. […] – Voltak kulcsaim, a legrozsdásabbak minden kulcs között; és sikerült kinyitnom velük a kapuk legnyikorgóbbikát. – Keserű-gonosz rikoltással futott végig a hosszú folyosókon a hang. – Így telt, így vánszorgott nékem az idő, ha ugyan volt még: mit tudom én! Ámde megtörtént végül, amitől felriadtam." És végül az egyik tanítványa (a legkedvesebb tanítványa így fejtette meg az álmot: „Életed maga fejti meg nékünk álmodat, ó Zarathustra! – Hát nem te magad vagy-e a sivító szélvész, mely feltépi a halál várainak kapuját?" (*Így szólott Zarathustra, *Osiris 2004. 165-167.) Az álom itt átlép egy világot, segít átlépni egy világon, és ugyanakkor a Te terminusodat használva, „főálom". Az álom karaktere és értelmezése teljesen más lesz Walter Benjamin* Egyirányú utca *című művében. Ebben a könyvben (amely 1928-ban jelent meg) nagyon sokat olvashatunk különböző álmokról, de ezek már nem az ember rendeltetésére vonatkoznak, már nem beszélhetünk „főálomról". Az álmok ugyanolyan képek, mint amiket a modern nagyvárosi világban szerzünk, ugyanolyan benyomások, pillanatképek, pillanatfelvételek: a modern nagyvárosi ember benyomásai ugyanolyanok, mint az álomképek. A modern nagyvárosi élet így a tudatalatti szintjére nivellálódik, és az egész álom tematikának így létrejön egy társadalmi aspektusa. A daseinanalízis helyett talán Walter Benjamin felé lehetett volna venni az utolsó kanyart. Mit gondolsz erről az ötletről?*

HÁ ➢ Érdekes. A Nietzsche kérdés fontos, és nemcsak azért, amit mondtál. Ez egy stilizált álom, itt nem álmodik senki. De ugyanakkor a régi álmok típusához tartozik, Zarathustra álmodik, aminek jelentősége van, egy tanítvány álmának nincs jelentősége. Ő, a nagy Zarathustra álmodja mindezt, és ezt irodalmi formában fogalmazza meg. Walter Benjaminnak ehhez valóban semmi köze sincs, nála már egy modern emberről van szó. Benjamin megfordítja a képletet, nem azt mondja, hogy álmában látott olyan képeket, mint a városképek, hanem a városképek olyanok, mint az álomképek. Itt lényegében a probléma az, hogy nyelvre majdnem lefordíthatatlanok. Vagyis ha lefordítjuk a nyelvre, akkor nem kapjuk meg azt, amit a városban látunk. Ez voltaképpen egy olyan hasonlat, amely nem is annyira az álomról szól, mint inkább két percepció összehasonlításáról. Az egyik oldalon áll az

álomban látott képek összefüggéstelen sorozata, a másikon pedig a városkép impresszióinak összefüggéstelensége. Ez mint hasonlat nagyon érdekes, és ugyanakkor jól ismert: ha valaki elmegy egy múzeumba, lát egy festményt, a festményt jól megnézi, de amikor a barátjának el akarja mondani, hogy mit látott, nem tudja pontosan leírni azt. Ugyanez a helyzet az álomképpel és a városképpel, amiről Walter Benjamin beszélt. Nagyon érdekes, hogy Benjamin is megpróbálkozott egy álomelmélet kidolgozásával. – Egy dolgot még szeretnék elmondani: a könyvem ugye két részből áll, és most csak az elsőt beszéltük meg. A második rész három esettanulmányt tartalmaz: álmok és látomások a *Biblia*ban, álmok és látomások Shakespeare-nél és az álomprotokoll. Ezt most csak azért említem meg, mert az első részben kizárólag álmokról beszélek, nem beszélek látomásokról. A látomásoknak kicsit más a szerepük, mint az álmoknak. A látomások csak a második részben szerepelnek, de hát ez túlságosan messzire vezetne. Így is már nagyon sok filozófiával terheltük a tisztelt közönséget.